

THE SUFISM CONCEPTS IN DIVANU LÛGATI'T-TURK

DİVANÜ LÛGATİ'T-TÛRK'TE TASAVVUF KAVRAMLARI

Adem AYDEMİR¹

Abstract

A popular encyclopedic dictionary of the great Turkish linguist and thinker Kâşgarlı Mahmud's Divanü Lûgati't-Türk, mirror of the Turkish world of the 11th century, includes rich information not only about the Turkish language and literature but also its history and geography, culture and ethnography. A lot of proverbs and poems in Divanü Lûgati't-Türk. For that reason, by the time the words, proverbs and poems are generally studied. But by the time there is no work about sufism concepts in Divanü Lûgati't-Türk. Sufism is an establishment in educating the individual himself. Sufism is referred to with the concept of mystery. This concept is used in its place. The two concepts are different. Sufism is not a religion of philosophy. Sufism is a religious phenomenon. Intellectual and spiritual phenomenon of sufism an important role in shaping the structure, at the same time, a factor in forming the culture of societies. This study, deals with sufism concepts in Divanü Lûgati't-Türk. The work that we examined as a source could give an idea about sufism concepts of the written period because of being a glossary. Our study a screening model been based on document review. Therefore, firstly scanning Divanü Lûgati't-Türk line by line, all words, idioms, proverbs, couplets and written-in-verse components reflecting sufism concepts of its age have been indexed and listed in itself.

Keywords: Divanü Lûgati't-Türk, vocabulary, sufism, the sufism concepts.

Özet

Büyük Türk dilcisi ve düşünürü Kâşgarlı Mahmud'un ansiklopedik mahiyet taşıyan ve âdeta XI. asır Türk dünyasının aynası olan Divanü Lûgati't-Türk adlı eseri, Türk dili ve edebiyatının, Türk tarih ve coğrafyasının yanı sıra, Türk kültürünün ve etnografyasının da en eski ve temel kaynaklarındandır. Dil ve edebiyat açısından zengin örneklerle sahip bu eserde bilhassa atasözleri ve şiirler önemli yer tutar. Bu yüzden bugüne kadar genellikle, sözcükler, atasözleri ve şiirler çalışılmıştır. Fakat, Divanü Lûgati't-Türk'te yer alan tasavvufa dair kavramlar bugüne kadar müstakil bir çalışmada ele alınmamıştır. Tasavvuf, bireyin öz varlığını terbiye etmesini sağlayan bir müessesedir. Genellikle 'misticizm' kavramı ile birlikte anılır. Hatta bazen bu kavramın yerine kullanılır. Bu iki unsur birbirlerinin yerine kullanılıyor olsalar da kavram karşılıkları ve işlevleri bakımından birbirlerinden ayrıldıkları görülür. Tasavvuf, dini bir olgudur. Fikri ve ruhani yapının şekillenmesinde önemli bir rol oynayan tasavvuf, aynı zamanda, toplumların kültürünü oluşturan unsurlar içindedir. Bu çalışma, Divanü Lûgati't-Türk'te tasavvufa dair kavramlarla ilgilidir. Kaynak olarak incelediğimiz eser bir sözlük olması sebebiyle yazıldığı dönem tasavvuf kavramları açısından sözcükleri hakkında fikir verebilecek niteliktedir. Çalışmamız tarama modelinde olup doküman incelemesine dayalı olarak yapılmıştır. Bu sebeple, önce Divanü Lûgati't-Türk satır satır taranarak çağının tasavvuf kavramlarını yansıtan bütün kelime, deyim, atasözü, beyit ve manzum parçalar fişlenmiş; daha sonra elde edilen malzeme, kendi içinde sınıflanıp listelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lûgati't-Türk, söz varlığı, tasavvuf, tasavvuf kavramları.

¹ Öğretmen, MEB, Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi, E-mail: adem.aydemir@hotmail.com

Giriş

Türkolojinin temel kaynaklarından olan Divanü Lûgati't-Türk (DLT) ile ilgili olarak bu zamana kadar gerek ülkemizde ve gerekse dünyada çeşitli alanlarda çok sayıda araştırma yapılmıştır. DLT, dil ve edebiyat açısından zengin örneklerle sahip olup bu eserde bilhassa atasözleri ve şiirler önemli yer tutar. Bu sebeple, bugüne kadar genellikle eserdeki sözcükler, atasözleri ve şiirler çalışılmış, bildiğimiz kadarıyla tasavvufa dair veriler müstakil bir çalışmada ele alınmamıştır. Bununla beraber çalışma konumuzla ilgili olabilecek bazı çalışmalar da yapılmıştır. Bunlardan bazıları; “11. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divanü Lûgati't-Türk'teki Yansımaları” (Yılmaz 2008: 1001-1035), “Bazı Felsefi Kavramlara ‘Divanü Lûgati't-Türk'ten Karşılık Olabilecek Terim Örnekleri” (Erdoğan 2012: 15-30) ve “Divanü Lûgati't-Türk'e Göre İnsanlar Arasındaki İlişkilerde Nezaket” (Aydemir 2014: 14-36) adlı çalışmalardır.

Kâşgarlı Mahmud bu kıymetli eserini Türklerin bir devlet olarak İslâm dinini kabul etmelerinden bir buçuk asır sonra Irak'ta, ihtimal Bağdad'da oturduğu sırada yazmıştır. Fakat Müslüman Türklerin eski Şamanizm kalıntılarından olan sözcükleri ve terimleri izah ederken tam bir Şamanist gibi ifade ediyor. Bazen, ‘*Türkler böyle inanır*’, ‘*bu inanış çok yaygındır*’ demekle yetiniyor. Bu çalışmamızda, DLT'de eski Türk dini inançları ve tefekkürünün kalıntıları olan, ‘*çuvı, ısrık, kowuç, kukurçak, kumlak, umay, yada taşı, tös, yek, yel, yuğ*’ gibi unsurlar değerlendirilmeye alınmamıştır.

Tasavvuf sözcüğünün gerek kökeni, gerekse kavram alanıyla ilgili olarak birçok araştırma yapılmıştır (Yetkin 1952: 1-12; Kürkçüoğlu 1953: 23-41; Altıntaş 1981: 413-423; Altıntaş 1990: 73-83; Oudeh 2011: 77-99). Tasavvuf, nefsi terbiye edip ruhu arındırarak mutlak varlığa erişmeyi hedefler. İnsanın, benliğinin baskısı ve ağırlığından kurtularak, keşfettiği yaratıcısının ahlâkını benimseyerek insan-ı kâmil sıfatını kazanmasını amaçlar. Kısaca tasavvuf, Allah aşkı, Allah'a manen ulaşma çabası, dünya ve dünya nimetlerinin yerilmesi, sadelik, nefis terbiyesi, ruhun yüceltilmesi ve ahlâkın olgunlaştırılması gibi esaslar üzerine kurulmuştur.

Tasavvuf doktrininde esas olan, nefis terbiyesi yaparak, nefsi ahlâki kötülüklerden arıtma ve onu güzel sıfatlarla donatmaktır. Tasavvufta ibadet, kul ile Tanrı arasındaki ilişki ve iletişimi sağlayan en önemli araçtır. Dünya nimetleri cazibelidir, insanın gözünü boyar ve özünü bozar.

Dünya sevgisi ve mal edinme hırsı ölümün unutulmasındandır. İnsanın en büyük düşmanı insanın yine kendisidir. Tasavvuf, Tanrının, seni senliğinden alıp senliğini öldürmesi ve kendine kavuşturup diriltmesidir (Yetkin 1952: 2). Bu çalışmamızda, Divanü Lûgati't-Türk'ün söz varlığında bu hususlara dair tespit edilen veriler tasnif edilerek on sekiz başlık altında değerlendirilmiştir.

Tanrı Kavramı

Türkler ‘*Tenğri*’ sözcüğünü İslâmiyet'ten önce ve İslâmiyet dairesine girdikten sonra dahi uzun süre İslâm anlayışındaki ‘*Allah*’ kavramı yerine kullanmışlardır.

Tenğri: “Ulu Tanrı” (DLT III: 376). *Bayat*: “Ulu Tanrının adı. Arguca” (DLT III: 171; EDPT: 385). *Ugan*: “Her şeye gücü yeten, kadir. ‘*Ugan Tenğri*: Gücü yeten Tanrı.” (DLT I: 77; EDPT: 87). *Ulugluk Tenğrige*: “Ululuk Tanrınıdır.” (DLT I: 150; EDPT: 139). Türkler, ‘*gök*’ sözünü ‘*sema*’ anlamı haricinde Tanrı ve cennet anlamında da kullanırlardı (EDPT: 524). “Yere batası kâfirler göğe ‘*Tenğri*’ derler (EDPT: 523). Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye ‘*Tenğri*’ derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye ‘*Tenğrigen*’ derler (EDPT: 525). Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız.” (DLT III: 377).

Âlemi Yaratan Tanrıdır

Kâinatı ve onun bir cüz'ü olan Dünyayı yaratan Tanrıdır. Tasavvuf tefekküründe, bu âlem ve bu Dünya fâni olup sadece bir imtihan yeridir. Esas ve ebedî olan ölümden sonraki âlemdir.

Ajun: “Açın, dünya. *Bu ajun*: Bu dünya. *Ol ajun*: O, dünya, ahret. Çiğilcedir.” (DLT I: 77). *Kirtü yer*: “Gerçek yer, mezar” (DLT I: 416). Kâşgarlı'nın Çiğilce saydığı ajun, ‘yaşam, yaşama; varlık, var olma durumu’ anlamındaki Soğdça ‘*zun, ajün*’ dan kopyadır (EDPT: 28). *Ajun* sözcüğü, Türkçe Budist metinlerde ‘*hayat*’ anlamı taşıırken İslâmiyet'in kabulünden sonra ‘*dünya*’

anlamına da gelmiştir. *Menğgü ajun*: “Sonu olmayan dünya, ahiret” (DLT III: 378). Dünya, bir makaraya ip sarar gibi (DLT II: 354; III: 110; EDPT: 966) veya bir kadının nakış işlemesi yahut bir çiftçinin sürgü ile tarlayı düzlemesi (DLT III: 301; EDPT: 416) gibi yörüngesi etrafında dolanır. Kadim Türk inançları kâinatın dış görünüşünden, gece ile gündüzün tezadından ve mevsimlerin sürekli tekrarından mülhemdir.

Tenğri ol yeriğ yaratgan: “Yeri yaratan Tanrıdır.” (DLT III: 52; EDPT: 959). *Tenğri tağ birle yeriğ basurdı*: “Tanrı, dağlarla yeri bastırdı.” (DLT II: 77; EDPT: 374).

“*Tenğri ajun türütti*
Çiğri udhu tezginür
Yulduzları çerğeşip
Tün kün üze yörngenür”

“Tanrı dünyayı, âlemi yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece gündüz üzerine sarılır.” (DLT II: 303).

“*Yarattı yaşıl çeş*
Sawurdı ürünğ kaş
Tizildi karakuş
Tün kün üze yürkenür”

“Perüze gibi yeşil göğü yarattı, üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı, karakuş yıldızı dizildi, gece, gündüz üzerine örtülür.” ‘Şöyle ki, baharı anlatarak, Ulu Tanrı yeşillikte perüze gibi olan göğü yarattı ve üzerine yeşim gibi yıldızlar saçtı -yeşim, beyaz bir taşır ki ondan yüzük kaşı yapılır-Mizan yıldızı dizildi -bu yıldızın adına Türkler Karakuş derler- gece ile gündüz birbiri üzerine örtülür.’ (DLT I: 330).

Âdemi Yaratan Tanrıdır

Tanrı tarafından âlemlerin remzî ve efendisi olarak yaratılan âdem, muvakkat bir beden ve ebedî bir ruha sahiptir. Kusur işlemek, aklı ve iradesi gereği âdeme mahsustur. Sair mahlûkatın iradesi bulunmadığından hata işlemesi de söz konusu değildir. Türkçede ‘insan’ anlamında kullanılan ‘*yalnğuk*’ sözü kuşkusuz ‘yanlış, hata’ anlamındaki < *yangıl-* fiilinden gelmedir.

Tenğri ogul togturdu: “Tanrı çocuk doğurttu.” (DLT II: 173). *Yalnğuk*: “Hz. Âdem” (DLT III: 384). *Yalnğuk*: “Bütün insanlara verilen genel bir ad.” (DLT III: 385). *Tenğri yalnğuk türütdi*: “Tanrı âdemi yarattı.” (DLT II: 303; EDPT: 536). *Tenğri yalnğuk yarattı*: “Tanrı âdemi yarattı. Tanrı âdemi ve âdemden başka her yaratığı yarattı.” (DLT II: 315; EDPT: 960). *Yalnğuk törüdi*: “İnsan yaratıldı.” (DLT III: 262; EDPT: 533). *Yalnğuk* sözcüğünün ‘yanlış, hata’ anlamındaki < *yangıl-* sözcüğünden geldiği açıktır. *Yalnuk*: “a human being, man’ Oğuz, Kıpçak, Süvarin yalnuk ‘a female slave.” (EDPT: 930). *Öz*: “Öz, kendi, nefis” (DLT I: 45; EDPT: 278). *Tın*: “Ruh, nefes, soluk.” (DLT I: 339; III: 138; EDPT: 512).

İnsan Aklı ve İradesi Gereği Sorumludur

Divanü Lûgati't-Türk'te akıl ve irade kavramları karşılığı olarak bazı sözcükler bulunmaktadır. İnsan aklı sayesinde hakkı batıldan, doğruyu yanlıştan ayırt edebilecek kabiliyettir.

Kendü: “Kendi, zat, nefis.” (DLT I: 419; EDPT: 728). *Köngül*: “Kalp, gönül, anlayış, nefis.” (DLT III: 366; EDPT: 731). *Öz*: “Öz, kendi, nefis” (DLT I: 45; EDPT: 278).

Ök: “Akıl ve anlayış” (DLT I: 48; EDPT: 99). *Sağ*: “Akıl ve zeyreklik. Oğuzca” (DLT III: 153; EDPT: 803). *Teytik* (tetik): “Akıllı ve zeki” (DLT III: 33; EDPT: 455). *Bilig*: “Us, akıl, hikmet, bilim, ilim” (DLT I: 385; EDPT: 339). *Us*: “Hayır ve şerri ayırt ediş. Oğuzca” (DLT I: 36; EDPT: 240). ‘İyi ile kötünün ayırt edilmesi’ anlamı, bir şeyin gerçekliğine vâkıf olma, hakikatine ulaşma etkinliğini de beraberinde getirmektedir. *Usladı*: “Hayrı şerden ayırt etti. Oğuzca.” (DLT I: 286; EDPT: 248). *Adhrış*: “İkiye ayrılan yolun başı” (DLT I: 96; EDPT: 66). *Ödhrüş*: “İki şey arasında muhayyerlik.” (DLT I: 96). *Azu*: “İki şeyden birini dilemeyi anlatır.” (DLT I: 88; EDPT: 280).

Tabiat Olayları Tanrının Tasarrufundadır

Kâinattaki her şey Tanrının tasarrufundadır. Hususiyile tabiat hadiseleri insanların işleri değildir.

Tenğri ot öndürdi: “Tanrı bitki bitirdi. Uygurca. Bunu Oğuzlar bilmezler.” (DLT I: 225; EDPT: 181).

Tenğri akın akıttı: “Tanrı sel akıttı” (DLT I: 212; EDPT: 81).

Tenğri bulut agıttı: “Tanrı bulut belirtti.” (DLT I: 212; EDPT: 81).

Tenğri esin esnetti: “Tanrı yel estirdi” (DLT I: 266). “God made the breeze blow gently” (EDPT: 249).

Tenğri kar karlattı: “Tanrı kar yağdırdı.” (DLT II: 347; EDPT: 659).

Tenğri yağmur yağıttı: “Tanrı yağmur yağdırdı.” (DLT II: 316). *Tenğri ol yağmur yağıtgan:* “Yağmur yağdıran Tanrıdır.” (DLT III: 53; EDPT: 899). *Tenğri yağmur yağıttı:* “Tanrı yağmur yağdırdı.” (DLT III: 95; EDPT: 900).

Tenğri yaşın yaşıttı: “Tanrı şimşek çaktırdı. Bir adam kılıcı parlatırsa yine böyle denir. Herhangi bir şey parlar ve yalabırsa yine böyle denir.” (DLT II: 356). *Tenğri yaşın yaşıttı:* “God made the lightning flash’ (*alma’a'l-barq*); also used of a men when he polished (*alma’a*) a sword or anything that has a bright surface or high polist (*barik wa talā’lu*.” (EDPT: 979).

Tanrı Şeriatı ve Tanrıya Tapınma

Âlemin remz’i ve efendisi olan insanoğlu aklı ve iradesi gereği sorumludur. Ancak, insanoğlu ‘yanılmak’la da malûl bulunduğuandan, Tanrı insanlara doğru yolu gösterecek, hakkı tebliğ edecek elçiler göndermiştir. Kâinattaki her mahlûk gibi insan da yaratılış gayesine uygun davranmak zorundadır.

Nom: “Millet, şeriat, yasa. ‘*Tenğri nomı*’ denir ki, ‘*Allah’ın dini ve şeriatı*’ demektir. (EDPT: 777). Bütün dinlere de ‘*nom*’ denir; bu, Çince bir kelimedir.” (DLT III: 137). *Yalavaç:* “Peygamber” (DLT III: 47; EDPT: 921). *Sawçı:* “Peygamber” Yüce Tanrının gönderdiği yalavaç, peygamber. Bu kelime haber anlamına olan ‘*saw*’dan gelmiştir. Saw, söz, atalar sözü anlamlarındadır; peygamber de bunları erıştırir.’ (DLT III: 441). *Tenğri yalavaç idhtı:* “Tanrı peygamber gönderdi.” (DLT III: 438; *i.d-:* EDPT: 37). *Ol Tenğriğe kirtindi:* “O, Tanrıya inandı, yalavacı doğruladı.” (DLT I: 416). *Kul Tenğriğe kirtgündi:* “Kul, yüce Tanrının birliğini ikrar etti ve Peygamberi gerçekledi.” (DLT III: 423).

Ol Tenğriğe tapınguluk erdi: “Onun Tanrıya tapmak hakkı idi.” (DLT II: 169).

Kul Tenğriğe taptı: “Kul Allah’a taptı.” (DLT II: 3; EDPT: 435).

Tenğri tapuğu: “Tanrıya tapınma” (DLT I: 373; EDPT: 437).

Ol Tenğriğe tapıngı erdi: “O, Tanrıya tapanlardan idi.” (DLT II: 169; EDPT: 438).

Ol Tenğriğe kirtkinedi: “O, Tanrının birliğini açıkça söylemek istedi.” (DLT I: 280).

Kul Tenğriğe bütti: “Kul Tanrının birliğini ikrar etti.” (DLT II: 294; EDPT: 298).

Men Tenğriğe sığınnur men: “Ben Tanrıya sığınırım.” (DLT II: 152; EDPT: 813).

Tenğriğe yükün: “Tanrıya tapın, secde et.” (DLT II: 167; EDPT: 913).

Kul Tenğriğe yükündi: “Kul Tanrıya secde eyledi.” (DLT III: 84; EDPT: 913).

Yükünç: “Namaz. Kıpçakça. *Tenğriğe yükünç yükündi:* Allah’a namaz kıldı.” (DLT III: 375; EDPT: 913).

Men Tenğriğe tapındım: “Ben Tanrıya tapındım.” (DLT II: 140; EDPT: 441). “*Tenğriğe tapın*’, ‘*Tenğriğe yükün*’ sözlerindeki ‘*tapın*’ ve ‘*yükün*’ kelimeleri ‘*Allaha tapın*’, ‘*Allaha secde et*’ demektir. ‘*Tapıngıl*’, ‘*yüküngil*’ dahi denir.” (DLT II: 167).

Umunç Tenğriğe: “Umuş Tanrıya, umut Tanrıdan.” (DLT III: 450; EDPT: 162).

Tenğri andağ tiledi: “Tanrı böyle istedi.” (DLT III: 271; EDPT: 492).

Tenğri beni ködhezdi: “Allah beni korudu.” (DLT II: 162; EDPT: 707).

Tenğri meni ulugladı: “Tanrı beni yüceltti.” (DLT I: 304; EDPT: 140).

Kul Tenğriden korkdı: “Kul Allah'tan korktu.” (DLT III: 421; EDPT: 651).

*“Tün kün tapun Tenğrige boynamagıl
Korkup anğar eymenü oynamagıl”*

“Gece gündüz tapın Tanrıya boyun çekme, ondan korkup çekinerek oynama.” “Gece gündüz Ulu Tanrıya ibadet et, dik başlılık etme, Tanrıdan çekin ve kork oynama, utan.” (DLT III: 377).

*“İdhimni ögermen
Biligni yügermen
Könğülni tügermen
Erdem üze türlünür”*

“Tanrımı ögerim, bilgi toplarım, gönlümü bağlarım; gönlüm fazilet üzerine dürülür.” (DLT II: 243).

Tanrıdan Başkasına Kulluk Edenler

Kulluk ve ibadet ancak kadir-i mutlak olan Tanrıyadır. Tanrıdan başkasına olan kulluk ve ibadetin Tanrı nazarında bir kıymeti olmadığı gibi bilâkis mes'uliyeti söz konusudur.

İdhi: “Efendi, sahip. *İdhim ne tér:* Efendim ne der? Tanrıya da ‘İdhi’ denir. *İdhimiz yarluğ:* Tanrının emri.” (DLT I: 87; EDPT: 41). *But:* “Put” (DLT III: 120; EDPT: 297). *Toyun:* “İslâm olmayanların din ulusu. Bu, bezdeki imam ve müftü gibidir. Toyın, her zaman putun yanında bulunur, kitaplar ve gâvurluk hükümlerini okur. Ondan Yüce Tanrıya sığınırız.” (DLT III: 169; EDPT: 569). *Tenğrigen:* “Tanrıya tapınan bilgin, bilgin kimse. Müslüman bulunmayan Türklerin dilince.” (DLT III: 389). *Burxan:* “Put. Heykele dahi ‘bedhiz burxan’ denir.” (DLT I: 436; EDPT: 361). *Toyun burxanka yükündü:* “Toyun -Buda dininin ulusu- puta secde etti.” (DLT III: 84; EDPT: 913).

Kulbak: “Bir Türk tapganının, din ulusunun adıdır. Balagasun dağlarında bulunurdu. Anlattıklarına göre, bur gün sert bir kaya üzerine ‘Tenğri kulu Kulbak’ diye yazar; yazı, apak meydana çıkar; bir de bir ak kaya üzerine bu yazıyı yazar; yazı, kara olarak belirir. İzeri bugüne kadar durmakta imiş.” (DLT I: 475).

*“Aydım anğar sawulma
Kulbak udhu yuwulma
Yuwğa suwın suwulma
Kaptı mening ‘Kay’ımı”*

“Ona, gitme dedim, Kulbak tarafına akma, yufka su ile sulanma, benim ‘Kay’ımı kaptı.” “Gadre uğrayan bir adamı anlatarak diyor ki: Ona, Kulbak’a meyletme dedim; -bu bir adamın adıdır-onun izinde yuvarlanma, köklü olmayan gelip geçici su ile sulanma. Kay oymağından getirilmiş kölemi kaptı.” (DLT III: 80).

Yaqış: “İslâmdan evvel Türklerin adak için, yahut Tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban.” (DLT III: 10; EDPT: 908). *Baçak:* “İsalıların (Hıristiyanların) orucu, perhizi” (DLT I: 411; EDPT: 293).

Toyun tapuğsak, Tenğri sefinçsiz: “Toyın tapmak ister, Tanrı memnun değil’ (Müslüman bulunmayan Türklerin din ulusu Tanrıya tapınır; fakat Yüce Tanrı onun yaptığı işten hoşnut değildir). Bu sav, başka birine bir iş yaparak iyi yaptığını zanneden ve fakat öğrenilen kimse için söylenir.” (DLT III: 377).

Dünya Fânidir

Dünya hayatı geçici ve başka bir âleme gidiş için sadece bir istasyondur. Bu dünyaya geldiği halde gitmeyen yoktur. Dünya meşakkatleri ve telâhesiyle insanlar zamanın nasıl geçtiğini fark edemezler. Bu âlemden gitme zamanı geldiğinde, gaflete düşmüş ve yanılmışlardan olmamak gerekir.

Ölüm: “Ölüm” (DLT I: 75; EDPT: 146). *Ölümdin kaçıldı:* “Ölümden kaçıldı.” (DLT II: 134). *kaçıl-: hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 591). *Tenğri ölüğ tırgürdi:* “Tanrı ölüyü diriltti.” (DLT II: 179; III: 424; EDPT: 545). *Yas:* “Ölüm, helâk. Oğuzca.” (DLT III: 159; EDPT: 973). *Öd keçer kişi tuymas, Yalñuk oğlu menğgü kalmaz:* “Zaman geçer, insan duymaz, Âdemoğlu bengi kalmaz.” (DLT I: 44).

*“Togup takı kalmadı menğü eren
Ajun küni yulduzu tutçı togar”*

“Doğan adamlar da ebedi kalmadı. Dünyanın güneşi, yıldızı durmadan doğar.” ‘Zamanı anlatarak diyor ki: Doğan kimse ebedi olarak yaşamadı, dünyanın yıldızı, güneşi, daima doğar yıpranmaz.’ (DLT III: 378).

*“Ödhlek küni tawratur
Yalnğuk küçin kewretür
Erdin ajun sewritür
Kaçsa takı artılır”*

“Zaman günü davrandırır, insan kuvvetini gevşetir; dünyayı erden seyrekleştirir; kaçsa dahi erişir.” ‘Zamanın günleri, insanın kuvvetini gevşetmek için acele eder; dünyayı adamdan boşaltır; -bununla Afrasyab’ı ve Afrasyab’ın adamlarını murat ediyor ve ölümden kaçan kimseye ölüm erişir.’ (DLT II: 335).

*“Küçendi bileğim
Yağudı tileğim
Telindi biligim
Tegrüp anğar çertilür”*

“Bileğim ağırlaştı, dileğim yaklaştı, bilgim genişledi, ona yaklaşılarak yok olur.” ‘Bileğim bana yük oldu, ağırlaştı, yoruldu, bilgi üzerine çok şeyler yazdığım için, ona zulmolundu; şimdi dileğim yaklaştı, göğsümde bilgi kaynakları açıldı; zaman beni oraya yaklaştırdığında ömrüm de bitiyor.’ (DLT II: 148).

Dünya Bir Çilehanedir

Dünya hayatı geçici ve ölümün vakti saklıdır. Dünya hayatında insanları gaflete düşürecek ve kuvvetini gevşetecek birçok hileler vardır.

*“Ögreyüki mundağ ok
Munda adhın tegdeğ ok
Atsa ajun uğrap ok
Tağlar başı kertilür”*

“Gerçekten âdeti böyledir; bundan başka ortaya çıkan sebep de vardır. Dünya ok atsa dağların başı kertilir.” ‘Zamanın göreneği böyledir; bundan başka bir takım korkulu sebepler de vardır. Zaman dağ başını dileyerek ok atsa, dağ başı kertilir.’ (DLT I: 160).

*“Emğeksizin turgu yok munda tamu
Edhgülügüğ körmedhip ajun çıkar”*

“Emek geçmeksizin dünyada durmak yoktur. Bir iyilik görmeden dünya biter, gider.” ‘İnsanın burada zahmetsiz olarak kalması düşünülemez; kişi hayır görmeden zaman geçer ve ölüm gelir.’ (DLT I: 420).

*“Atsa okın kez kerip kimtür anı yıgdacı
Tagığ atıp ograsa özi kuyı yırtılır”*

“Okunu gezleyip atsa ona engel olacak kimdir? Atılan ok dağa uğrasa, dağın özü ve kuyruğu yırtılır.” ‘Zamanı anlatarak diyor ki: Zaman okunu gezledikten sonra atarsa ve ona bir dağı amaç tutarsa, dağın düzü ve koyu parça parça olur, yırtılır.’ (DLT III: 106).

*“Ajun tünü kündüzi yélkin keçer
Kîmni kalı satğasa küçin kewer”*

“Feleğin gecesi, gündüzü konuk olarak geçer, kimin üzerine uğrasa onun kuvvetini gevşetir.” ‘Zamanın günleri ve geceleri misafir olarak geçer; o, bir kimsenin üzerine uğrasa, basıp geçse onu zayıflatır. Bu kelime yol ve borç hususunda Oğuzcadır.’ (DLT III: 288).

*“Könğlüm içün örtedi
Yetmiş yaşığ kartadı
Keçmiş üdhük irtedi
Tün kün keçüp irtelür”*

"Gönlüm içten yandı, onulmuş yarayı tırmaladı, geçmiş günleri aradı, gece gündüz geçerek aranır." 'Ağıt olarak anlatıyor: Belâ ateşiyle yandım; onulmuş yaranın başı açıldı; geçen zamanı aradı. Felek onu yakaladı, durmadan kovalıyor.' (DLT I: 245).

*"Közüm yaşı sawrukup kudhu akar
Bilnip ajun emgegin tükel ukar"*

"Bütün akla gelen dünya zahmetleri bilindiği için gözümün yaşı savrulurak aşağıya akar." (DLT II: 228).

Kâşgarlı; *Ödhlek kartmışka bodhuğ talkımas*: "Zamanın kocattığına boya, kına ayıp sayılmaz." şeklinde bir söz naklediyor (DLT II: 304; EDPT: 649). Fakat *Yüzge körme erdem tile*: "Yüze bakma fazilet ara." (DLT II: 8; III: 143; EDPT: 736) şeklindeki sözü de ilâve ediyor.

Sabırlı Olmak Gerekir

Dünya hayatında insanları gaflete düşürecek ve kuvvetini gevşetecek hileler karşısında sırat-ı müstakimden ayrılmamak ve sabırlı olmak gerekir. Bunlar dünyanın aldatici cilvelerindedir. Tasavvuf felsefesinde 'pişmek' ancak sabır ile mümkündür. DLT'de 'kek', sıkıntı, zahmet mihnet' (DLT II: 283; EDPT: 707), 'kekmen' ise 'işler kendisini pişirmiş, başından geçen birçok sıkıntılar yüzünden pekleşmiş olan kişi' (DLT I: 480) demektir. Allah dostları, dünya meşakkatlerini Halil'in haliline bir lâtifesi olarak görür. Mutasavvıf şairimiz Fuzulî bir gazelinde; "*Cevr-i cefan ile mutadım, onlarsız nolur halim, cevri-cefana had-ı payan olmasın Ya Rab*" diyor.

"Erge munğ tegir tag senğirinğe yel tagir"

"Adama bun gelir, dağ başına, dağ çıkıntısına yel değer." 'İnsana bun gelir. Nitekim dağ burnuna yel de gelir. Sonra yel gider dağ burnu kalır.' (DLT III: 360).

*"Kelse kalı katıgılık erter teyü seringil
Ödhlüğ ışın bilip tur ança anğar tirengil"*

"Sana şiddetli bir felâket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren." 'Sana belâ ve sıkıntı geldiğinde ona sabret ve o geçer, de; dünyanın halinin böyle olduğunu bil, her felâketin izine kendini kaptırma, üzülme.' (DLT III: 233).

*"Kara tünüg keçürsedim
Ağır unı uçursadım
Yetikenig kaçursadım
Sakış içre künüm togdt"*

"Karanlık gecenin geçmesini diledim, ağır uykuyu uçurmak istedim; yedikardeş yıldızını kaçır kere saydım; sayarken güneşim doğdu." 'Karanlık gecenin geçmesini, ağır uykunun uçmasını istedim; Yedikardeşler yıldızının dönüşünü defalarca saydım. Ben sayarken günümün güneşi doğdu.' (DLT III: 247). Derin bir tefekkür ürünü olan bu dörtlükte mana içinde mana saklıdır.

Mükâfat ve Ceza Tanrıdandır

Mükâfat ve ceza merci'i ancak Tanrıdır. Bunlar insanları sınamak, samimiyeti test etmek için gereklidir. Azgınlardan ve sırat-ı müstakimden ayrılanlardan olmamak gerekir. Tanrının mükâfata da cezası da haktır. Ancak, tövbe kapısına uğramayanlardan ve 'tövbe etmemeye tövbe edenlerden' olmamak gerekir. Tanrıya en büyük haksızlık 'iman yolundan' ayrılmak ve Tanrıdan umut kesmektir. Tasavvuf ehli; '*narın da hoş, nurun da hoş der. Tanrı da ondan hoşnut kalır. Narı nura kalb eder.*' Tanrının lânetine uğramak, bir insan için en ağır cezadır. Kâşgarlı, bir zamanlar İnç kent hakimi olan ve Tanrı lânetine uğramış *el Mukanna* (peçeli)dan bahseder (DLT III: 437).

Men Tenğriden umundum: "Ben Tanrıya umutlandım." (DLT I: 206; EDPT: 162).

Tenğri meni kutgardı: "Tanrı beni sıkıntıdan kurtardı." (DLT II: 192; EDPT: 649).

Tenğri mening ışım etti: "Tanrı benim işimi iyiliğe koydu." (DLT I: 171).

Er kutattı: "Adam kutlu oldu. Adam baht ve devlet sahibi oldu." (DLT II: 299; EDPT: 597).

Kutluğka koşa yagar: "Kutluya çift yağar." (DLT III: 60; EDPT: 671).

*“Kut kuwiğ bërse idhim kulinğa
Künde işi yükseben yokar agar”*

“Tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse her gün onun işi yükselir.” (DLT I: 320).

Süsegen udhka Tenğri münğüz bërmes: “Süsegen, çok süsen öküze Allah boynuz vermez.” ‘Bu sav, bir işi yapmak isteyip te yapamayan kimse için söylenir ki, adam o işi yapsaydı, halka fenalık edecekti.’ (DLT III: 364).

Tenğri anı kargadı: “Tanrı onu lânetledi.” (DLT III: 290; EDPT: 655).

Tenğri anı kınadı: “Tanrı onu cezalandırdı.” (DLT III: 273; EDPT: 634).

Tenğri kargışı anuñ üze: “Tanrının lâneti onun üzerine.” (DLT I: 461; EDPT: 654).

Tenğri kargagınğa ılınma: “Tanrı lânetine, kargışına uğrama.” (DLT II: 288).

Tanrı Rezzaktır

Allah'ın ‘*rezzak*’ sıfatı ‘*rızk vermek*’ fiiliyle tecelli eder. Doğan çocuğun anasının memesinden kıvamına uygun süt veren Tanrıdır. Ancak, sırrın ifşa olmaması bakımından bu işler bir sebebe bağlanmıştır. Sebep perdesini kaldırıp hakikati görmek de kolay bir iş değildir. Kepçeyi gördüğü halde, aşçıyı göremeyen gafillerden olmamak gerekir. Mülk Allah'ındır; dilediğine verir dilediğinden alır. Türkçede Tanrı anlamında kullanılan ‘*Bayat*’ sözü aslında Tanrının adı değil, ‘*rezzak*’ sıfatının mukabili olmalıdır.

Agılda oğlak togsa arıkda otı öner: “Ağılda oğlak doğsa ırmakta otu biter.” ‘Bu söz, azıklık için kaygı çekme’ denilecek yerde kullanılır.’ (DLT I: 65). *Kamuç:* “Kepçe” (DLT I: 359; EDPT: 626). *Tewi yük kötürse kamuç yeme kötürür:* “Deve yük götürse kaşığı da beraber götürür.” (DLT II: 75).

Tenğri meni bayuttu: “Tanrı beni zenginletti.” (DLT II: 325; EDPT: 385). *Tenğri meni ağırladı:* “Tanrı bana kerem kıldı.” (DLT I: 53, 300; III: 347; EDPT: 94). DLT’de ‘*Arguca*’ ibareyle ‘*Tanrı*’ anlamında geçen ‘*Bayat*’ sözcüğü (DLT III: 171; EDPT: 385) ‘*kadim*’ anlamında değil, ‘*bay/zengin*’ kökünden ‘*rezzak*’ anlamındadır. ‘*Bayat*’ sıfatının tecellisi ise ‘*bayut-*’ olmalıdır (Öztürk 2011: 23-34).

Dünyanın Bayları ve Beyleri

Devletin devamı ve kamu hizmetlerinin ifası için zengin olması gerekenler vardır. Eski dönemlerde devlet ile hanedan özdeşleştiği için beyin zenginliği, devletin kudretiyle ifade edilmiştir.

Bay: “Zengin” (DLT III: 158; EDPT: 384). *Tawar:* “Canlı, cansız mal. Oğuzlarla Oğuzlara uyanlar ‘*tavar*’ derler.” (DLT I: 362; EDPT: 442). *Yarmak:* “Para” (DLT III: 43; EDPT: 969). *Er öziñge yarmak yığındı:* “Adam kendisi için para yığındı.” (DLT III: 84; EDPT: 904). *Tart-:* Tartmak: *Ol yarmak tarttı:* “O, para tarttı.” (DLT-III: 426; EDPT: 534), *Yarmak tartıldı:* “Para tartıldı.” (DLT II: 229, 237; EDPT: 536), *Ol marga altın tartışdı:* “O, bana altın tartmakta yardım etti.” (DLT II: 205; EDPT: 537). ‘*Beg*’ siyasi bir terim olduğu halde, karının kocası da evinde beye benzetilerek ona da ‘*bey*’ denmiştir (DLT III: 155; EDPT: 322).

*“Tawar kiminğ ökilse beglik anğar kergeyür
Tawarsızın kalıp Beg erensizin emgeyür”*

“Kimin malı çoğalır, beylik ona yaraşır; bey malsız kalınca, adamsızlıktan sıkıntı çeker.” ‘Malı çoğalan kimse, başkalarından daha çok beyliğe yaraşır: Bey, eli boş kalırsa adam toplamakta güçlük çeker; çünkü onlar beyin malına tamahlanarak, çevresinde toplanırlar.’ (DLT I: 362)

*“Tını yeme üçükti
Eri atı içikti
İşi ? takı çülükti
Sözün anuñ kim tutar”*

“Onun sesi kısıldı, atı adamı teslim oldu, kılığı kıyafeti bozuldu; onun sözünü kim tutar.” (DLT II: 118).

“Mende bulnur sevinç otı kadhgu atar”

Karşı körüp sagdıç anı uçmak atar

“Benim yanımda bir ot vardır, kaygıyı giderir. Sağdıçım benim köşkü görerek cennet dedi.”
“Benim yanımda sevinç ve kıvanç ilâcı bulunur; bu kaygıyı giderir. Dostum benim köşkümü
gördüğü zaman, köşkün güzelliği dolayısıyla, ona cennet dedi.” (DLT III: 374).

İnsanları Felâkete Sürükleyen Dünya Malıdır

Dünya malı edinme hırsı tasavvufun şiarından değildir. Ancak, ne müritler, ne mürşitler ne de mutasavvıflar toplumun üstüne yük olmuş miskinler taifesinden değildir. Geçimlerini temin yönünde dünya işleriyle iştigal ederler. Mülk Allah'ın olduğuna göre, mülk sahibi mülkünü istediğine verir istediğinden geri alır. Tasavvuf ehli olmak mütevekkil olmayı gerektirir. Mülk sahibi olmanın mes'uliyeti ağırdır. Bu mes'uliyeti taşıyamamaktan korkmak gerekir. Zaten ölüm olgusu ile dünya nimetleri er veya geç terk edilecektir. Zenginlik veya yoksulluk aslında gönül işidir. Dünyanın aldattığı nimetlerine karşı insanoğlu doyumstuzdur.

Arguç: “İnsanın aldandığı nesnelere. *Arguç ajun:* Dünya, aldattıcı dünya.” (DLT I: 95). Eserde *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 216).

*Bardı sanğa yek otru tutupbal
Barçın kedhiben talu yuwğa bolup ka*

“Şeytan bal tutarak sana vardı, ipek elbise giyerek yufka akıllı, deli olarak kal.” ‘Şeytan sana karşı çıktı, sana bal sundu.-bununla dünya lezzetini kastediyor-ipek elbise giydirdi, sen kıvandın. Onun hilesini bilmedin, artık delilikle yaşa.’ (DLT III: 156).

*Tawar uçun Tenğri odhlamadhıp
Uya kadaş oğlını çınla boğar*

“Mal için, Tanrıyı aklına getirmeyip kardeş oğlunu gerçekten boğar.” ‘Kardeşler arasındaki saygısızlığı anlatmak için: Kişi ancak gözüne mal almıştır. Allah'tan korkmadan mal için kardeş çocuğunu boğar.’ demek istiyor.’ (DLT I: 86).

*Eren kamuğ artadı nenğler udhu
Tawar körüp uslayu eske çukar*

“Mal yüzünden adamlar hep bozuldu; mal gördüklerinde kartal gibi leşin üzerine inerler. Mala tamâ etmek yüzünden halkın ahlâkı bozuldu; bir mal gördüklerinde, kartalın leşe konduğu gibi konarlar.” (DLT II: 17).

*Buç buç öter semürgük
Boğzı uçun menğlenür*

“Güzel öten semürgük kuşu tane gördüğünde boğazı için toplar.” (DLT II: 290).

Kuş tuzakka menğ uçun ılınur.

“Kuş tuzağa dane için takılır. Bu söz, azık ararken fenalığa düşen bir kimse için söylenir.” (DLT III: 359).

*Karga kalı bilse munğın ol buz sukar
Avcı yaşıp tuzak taba menğge bakar*

“Karga başına gelecek sıkıntıyı bilse gagasıyla buzu deler; hâlbuki avcı saklandığında, karga tuzaktaki yeme bakar.” ‘Karga, kendisine gelecek olan sıkıntı ve açlığı bilse buzu deler; hâlbuki avcı kendisini sakladığı zaman, bilmeyerek, tuzaktaki daneyi görerek tuzağa girer.’ (DLT I: 425).

*Yay körkinğe inanma
Suwlar üze tayanma
Esizligiğ anunma
Tilda çıkar edhgü söz*

“Baharın güzelliğine inanma, suya dayanma, kötülüğe hazırlanma, iyi söz dilden çıkar. Baharın renklerinin güzelliğine güvenme, ondan hayır bekleme, suya güvenme, dünya nimetlerinin tadına ve baharın serin esinine güvenen suya dayanmış gibidir. Şerre hazırlanma, halkı hoşnut edecek güzel sözleri dilinden eksik etme.” (DLT III: 161).

“Sewünmegil yund ögür adhgır anın
Altun kümüş bulnaban ağı tawar”

“At, aygır ile altın, gümüş, ipek kumaşla sevinme. Bunlardan kendin için hayırlı iş edin.” (DLT II: 153).

“Tawar yığıp suw akın indi sakın
Kurum kibi idhisin kodı yuwar”

“Yığılmış malı sel geldi zannet; sahibini kaya yuvarlar gibi aşağıya yuvarlar. Mal toplamayı anlatarak diyor ki: Dağdan inen sel taşı yuvarladığı gibi, onun malını yuvarladı zannetsin.” (DLT III: 61).

“Bulmuş nenğing sewersen
Akrun anğar sewingil
Barmış nenğing sakınma
Azrak anğar öküngil”

“Eldeki mala sevinirsin, ona az sevin; giden mala acıma, ona çok pişman olma.” (DLT III: 361).

“Uluğnu tilermen
Tawarın yülermen
Tilekni bularmen
Yulkım anğar üplenür”

“Büyüklik isterim, mala güvenirim, dileğimi bulurum, onun için sürüm yağmalanır. Bilgi isterim, mala dayanırım,-bununla ululuk murat ediyor-dileğimi bulurum. Bu yüzden malım ve yulkım yağma edilir.” (DLT III: 90).

“Yağı erür yalnğukunğ nenği tawar
Bilig eri yagısın nelik sewer”

“İnsanoğlunun malı düşmandır; bilgi adamı niçin düşmanını sever.” (DLT III: 385).

“Nenğın tutar bekleyü özi yemes
Saranlık yıglayu altun yıgar”

“Kişi malı olduğu halde pintilik gösterir, onu sıkı sıkıya bağlar, cimrilik ederek üzerine ağlar, altınları toplar, sonra da bırakır gider.” (DLT I: 504).

“Köngül kiming bolsa kalı yok çıgay
Kılsa küçün bolmas anı tok bay”

“Kimin gönlü yok yoksul olursa, güç ile o tok ve zengin yapılamaz. Kalbi yoksul olarak yaratılan bir kimseyi zengin kılmanın imkânı yoktur.” (DLT III: 239).

“Kırk yıka teğın bay çıgay tüzlinür”

“Kırk yıla değın zengin, yoksul bir olur. Ya ölümle veya zamanın değişmesiyle zengin, yoksul kırk yıla değın dümdüz olur.” (DLT I: 349).

Tamu kapuğın açar tawar: “Cehennemın kapısını mal açar.” ‘Malına güvenenler, malını hayra harcamayanlar, cehennemın kapısını malları ile açmışlardır.’ Not: naşirin haşiyesi nazara alınmıştır. (DLT III: 234).

İnsanlar Bozuldular

Kâşgarlı'nın birçok yerde faziletli insanların azaldığından, vefanın kalmadığından, insanlarda mal hırsının çoğaldığından bahsetmesinde, bir Karahanlı şehzadesi iken Kâşgar'da maruz kaldığı haksızlıkların tesiri olması muhtemeldir. Bununla beraber, ‘*tadu*’ sözü insanın tab'i ve tabiatı (DLT III: 220; EDPT: 451) hakkında söylenen bir sözdür. *Beş ernğek tüz ermes:* “Beş parmak düz olmaz, nasıl ki insanlar da bir değildir.” (DLT I: 121; EDPT: 571). Bu bakımdan toplumda dürüst, gayet ahlâklı insanlar olduğu gibi, uygunsuz, toplumsal değerlerle bağdaşmayan davranışlar sergileyen insanlar da olmuştur.

Yalnğuk için artaşdı: “İnsanlar birbirini görerek bozuldular.” (DLT I: 230; EDPT: 210).

“Ödhlek arıg kewredi

*Yunçığ yawuz tawradı
Erdem yeme sawradı
Ajun Begi çertilür*

“Zaman çok gevşedi. Arık, kötü davrandı. Fazilet yine savıldı. Dünya Beyi yok olur.” (DLT III: 41).

*“Erdi uza erenler
Erdem begi bilig tağ
Aydı öküş öğütler
Könğlüm bolur anğar sağ”*

“Geçmişte fazilet beyi, bilgi dağı gibi adamlar vardı; söz söyler, öğütler verirdi. Onlara gönülüm açılır.” ‘Eski zamanlarda ilim, hikmet ve menakıp sahibi adamlar vardı. Onlar çok öğütler verirlerdi. Onları anmakla kalbim açılır.’ (DLT I: 89).

*“Bilge bükü yunçıdı
Ajun eti yençıdı
Erdem eti tınçıdı
Yerge tegip sürtülür”*

“Bilgin, akıllı kötüleştı, dünya onların etini ısırđı. Faziletin vücudu bozuldu, koktu, yere değıp sürtülür.” ‘Zamanı anlatarak diyor ki: Bilginlerin hali kötüleştı, zaman onları ısırđı, hatta edep ve faziletin eti bozuldu, çürüdü, arıklıktan yere değıerek sürtülür.’ (DLT III: 303).

Bir Mürşide Mürit Olmak Gerekir

Toplumda her zaman Şeytanı mağlup etmiş, nefsinı terbiye etmiş, gönlü açılmış, insan-ı kâmil mertebesine ulaşmış zahid zatlar vardır. Dünyevî ilimler için nasıl ki bir âlime tâbi olup talim etmek gerekirse, uhrevî ilimler için de bir zahid zata tâbi olup talim etmek gerekir. Yoksa dervişlik ‘taç ile hurka’ meselesi değıildir. Ancak bir evlât için herhalde en önde gelen mürşit onun anne ve babası olmalıdır.

Kalın kolan çufgasız bolmas: “Kolan sürüsü kılavuzsuz olmaz.” ‘Bu sav, başkasına uymanın hayırlı olacağı bir işte kendisinin dahi uyması emrolunan kişiye söylenir.’ (DLT I: 424).

*“Bilge eriğ edhgü tutup sözün işit
Erdhemini öğreniben ışka sura”*

“Bilgin, akıllı, hikmet sahibi kimselerin sözünü dinle, onda olan edep ve faziletleri öğren, öğrendiğınle amel et.” (DLT I: 428).

*“Oglum sanğa kodhurmen erdem öğüt xumarı
Bilge eriğ bulup sen bakkıl anınğ tabaru”*

“Oğlum sana fazilete, öğüt, miras bırakıyorum. Bilgin bir adam bularak onun tarafına bak.” (DLT III: 440).

*“Erdem tile öğrenüben bolma küwez
Erdemsizin öğünse enğmegüdhe anğar”*

“Fazilet iste, öğrenirken gururlanma, bilgisiz kimse öğünse sınav zamanda şaşalar.” ‘Bilgi ve hikmet için çalış, öğrenmekten çekinme, kibirlenme, bir şey öğrenmeksizin bilgi ve edep taslamak isteyen imtihan zamanında şaşırır.’ (DLT I: 252).

*“Oglum öğüt algıl biligsizliğ kiter
Talkan kiminğ bolsa anğar pekmes katar”*

“Oğlum, öğüt al! Bilgisizliğı gider; kendinden sefahati defet; kavutu olan bir kimse onu pekmeze katar; aklı olan kimse öğüt kabul eder.” (DLT I: 440).

*“Biligni irdedim
Bükünü udhurdum
Özümnü adhurdım
Yalgıl atım yazlınur”*

"Bilgi aradım, akıllı kimseyi seçtim, kendimi ayırdım. Ak yeleli atım çözülür." 'Bilgi ve hikmet aradım. Akıllı ve hakim kimseyi seçtim, halk arasından kendimi ayırdım. Bu yüzden bu iş için hazırlanmış olan yelesinde beyazı bulunan atım çözülür.' (DLT III: 228).

*"Öğren anıñ biligin künde anğar baru
Kotkulıkn tapıngıl kodıhgıl küwez naru"*

"Her gün yanına giderek onun bilgisini öğren, gönül alçaklığıyla ona hizmet et, gururu bir yana koy." 'Oğluna öğüt vererek diyor ki: Bilgin ve hakim bir kimseye rastladığında her gün onun yanına git, ondan hikmet öğren; ondan, gönül alçaklığıyla bilgi edin, gururlanmayı bırak.' (DLT II: 140).

Tasavvuf Ehli Alçak Gönüllüdür

'Yaratılmışı, yaratandan ötürü sevmek' tasavvufun şiarındandır. Tasavvuf ehli alçak gönüllü, sabırlı ve hilm sahibidir.

Alçak: "Yumuşak huylu, uslu." (DLT I: 100; EDPT: 129).

Amul: "Kıpırdamayan, kımıldamayan her nesne. Buradan alınarak yumuşak huylu adama 'amul' denir." (DLT I: 74; EDPT: 160).

Çın bütün kişi: "Kendine güvenilebilen, doğru, dürüst kişi." (DLT I: 398; III: 138; EDPT: 306, 424).

Kotku er: "Alçak gönüllü, yumşak huylu kişi." (DLT III: 427). Kotkılık (kodıklılık) (EDPT: 600).

Ukuşluğ er: "Anlayışlı, zeyrek kişi." (DLT I: 62, 147; EDPT: 97).

Sun kişi: "Yumuşak huylu, yüreği selek adam" (DLT III: 138; EDPT: 832).

Tüzün: "Yumuşak huylu, adam, halim." (DLT I: 414; EDPT: 576). > *Tilzün:* "Yumuşak huylu" (DLT I: 221, 414). *Tüzünlüg:* "Yumuşaklık" (DLT II: 250; III: 188; EDPT: 576).

Yawa: "Yavaş, yumuşak huylu" (DLT III: 10). *Yafaş:* "Yavaş, yumuşak huylu" (DLT III: 12; EDPT: 880).

Yinçge kişi: "Tanrıya ibadet eden, tapan." (DLT III: 380; EDPT: 945). *Yinçgelen-:* "Alçak gönüllülük etmek; Tanrıya karşı küçüklük göstermek, tapmak, ibadet etmek, oruç tutmak, namaz kılmak." (DLT III: 450; EDPT: 946).

*"Bakmas budun sewüksüz
Yudkı yüdhi saranka
Kazgan ulıç tüzünlük
Kalsun çawıg yarınka"*

"Millet, sevgisiz, yüzü ekşi, sıkı kişiye bakmaz. Yavrım, yumşak huyluluk kazan, sanın yarına kalsın." 'Oğluna öğüt vererek diyor ki: Millet, ekşi suratlı, sıkı adama bakmaz. Oğlum, yumşak huylu ol, adın yarın da söylensin.' (DLT II: 250).

*"Alğul öğüt mendin oğul erdem tile
Boyda uluğ bilge bolup bilginğ ula"*

"Ey oğul! Benden öğüt al, edep ve terbiye çalış, tâ ki ulusun büyüğü olasın, onlar arasında edep ve hikmetin yayıla." 'Ey oğul; benden öğüt al, edep ve terbiye çalış, tâ ki ulusunun büyüğü olasın, onlar arasında edep ve hikmetin yayıla.' (DLT I: 51).

*"Uluğlukuğ bolsa sen edhgü kılın
Bolğul kişiğ begler katın yakşı ulan"*

"Büyüklüğe eriştiğin zaman iyi huylu ol, beyler yanında iyiliğe araç olan kişi ol." 'Rütbe ve ululuk bulduğun zaman huyunu güzel kıl; beyler yanında başkaları için daima hayır erıştiren kişi ol.' (DLT I: 64).

*"Eştip ata ananğnıñ sawlarını kadırma
Nenğ kut bulup köwezlik kılınp yana kuturma"*

“Ananın-babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme; mala ve talihe eriştiğinde şımarıklı yaparak kudurma.” ‘Ananın, babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme. Mal ve talihe eriştiğinde şımarıklık yaparak kudurma.’ (DLT I: 508).

İnsan Mükrim Olmalıdır

Tasavvuf ehli toplum üzerinde bir miskin olmadığı gibi bilâkis, Allah'ın kendisine verdiği nimetlerden Allah'ın kullarına ikram eden kişidir. ‘Serçe kuşu, boğazı için yem toplar, yem depolamaz, fakat yarın da aç kalmaz.’ Çoluk çocuğunu aç bırakmak, onların haklarını başkalarına ikram etmek de tasavvuf ehlinin işi değildir.

Yalnğuk oğlu yokadhur edhgü atı kalır. “Âdemoğlu yok olur; iyi adı kalır. Âdemoğlu ölümle yokluğa gider iyi adı kalır.” ‘Bu sav, her zaman iyilik yapmakla emrolunan kimse için söylenir.’ (DLT III: 384; EDPT: 900).

Bu er ol açığ todhurgan: “Bu adam, aç kimseyi doyuran adamdır.” (DLT I: 517). *Akı:* “Eli açık, koçak.” (DLT I: 90; EDPT: 78). *Akılık:* “Cömertlik” (DLT III: 172; EDPT: 86). *Ol çgayka yarmak ületti:* “O, yoksullara para üleştirdi.” (DLT I: 214; EDPT: 132).

*“Bolsa kiminğ altun kümüş irle iter
Anda bolup Tenğrigerü tapğın öter”*

“Kimin altını, gümüşü olsa yurtluk yapar; orada oturarak Tanrıya karşı tapkısını öder.” ‘Altını, gümüşü bulunan kimse yurt tutar; yurdunda yerleştiğinde yüce Tanrıya olan tapkısını öder.’ (DLT III: 251).

*“Turgan uluğ ışlaka
Tergi urup aşlaka
Tumluğ kadir kışlaka
Kodhtı eriğ umduru”*

“Büyük işlere kalkışan, yemeğe sofraya seren, katı kışlarda halkı umutta bıraktı.” ‘O kimse, büyük işlere kalkıştı, şiddetli kış aylarında bile sofraya serer, çok yemek yedirirdi; halkı, hayranı ve seleklerini umar bir halde bıraktı.’ (DLT II: 54).

*“Erdi aşın taturgan
Yawlak yağığ katargan
Boynın tutup kadhırgan
Bastı ölüm aqtaru”*

“O, yemeğini tattırıcı, yavuz düşmanı döndürücü, tutup boynunu eğdirici idi; ölüm onu basarak yendi.” (DLT II: 74).

*“Erdi aşın taturgan
Yawlak yağığ kaçurgan
Oğrak süsin kaytargan
Bastı ölüm axtaru”*

“Aşını tattırandı, yavuz düşmanı kaçırandı, Oğrak askerlerini geri döndürdü, onu ölüm bastı aktardı.” ‘Bir adama ağıt yakarak diyor ki: Konukları yemeklerdi, düşmanı koğardı, Oğrak askerini, yiğitlikle geri döndürdü; ölüm onu yere serdi.’ (DLT I: 516).

*“İltip tarığ kodhmadı
Sıçgan takı sıkırkan
Kizlep nelük kütersen
Emdi anı kısırkan”*

“Çoluk, çocuğuna karşı pintilik eden bir adamı kınayarak diyor ki: Onun azığını sıkırkan ve sıçan berbat etti, bir şey bırakmadı; şimdi sıkılık et, onu, çoluk-çocuğuna yedirme.” (DLT II: 264).

“Edhgülügni suv adhakında kemiş başın da tile”

“İyiliği su ayağına at, başında ara.” ‘İnsanlar için, iyiliği suyun aşağısına at, onu sen yukarısında bulursun. Bunun başka bir anlamı da; ‘Yemeği ırmağın aşağısına bırak, yukarısında bulursun’ şeklindedir.’ (DLT II: 112).

“Koşnu konum ağışka
Külgil anğar ağırlık
Artut alıp anungil
Edhgü tawar ogurluk”

“Konuya, komşuya ve hısımlara iyilik et, onları ağırla, armağan alıp güzel, uğurlu mallar hazırla.” ‘Akrabalarına ihsan et, onlara ikram kıl! Bir hediye alırsan daha iyi karşılık hazırla.’ (DLT I: 114).

“Agruk ağır işinğni adhnaguka yüdhürme
Açrub özünğ öşerib adhnagunu todhurma”

“Ağır yükünü başkasına yükleme, kendini aç bırakarak gözünü döndürüp başkasını doyurma.” ‘Kendi yükünü başkasına yükleme. Gözün kararacak kadar kendini aç bırakarak başkasını doyurma.’ (DLT III: 68).

Sonuç

DLT’de tasavvufu ilişkilendirilebilecek çok sayıda veri bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud bu kıymetli eserini Türklerin bir devlet olarak İslâm dinini kabul etmelerinden bir buçuk asır sonra Irak’ta, ihtimal Bağdad’da oturduğu sırada yazmıştır. 1070’li yıllara gelindiğinde, İslâm dininin iman ve ibadet esaslarının Türklere büyük ölçüde nüfuz ettiği görülüyor. DLT’de hakim olan tasavvufa dair anlayışlar yaptığımız incelemelerde de görüldüğü üzere İslâmî inanç sistemi dahilindedir. Bununla beraber eserde, inceleme konumuz dışında kalan İslâm öncesi Türk inanç ve tefekkürüne dair unsurlar da azımsanmayacak ölçüdedir. DLT’nin söz varlığında tasavvufa dair sözcük ve kavramların önemli bir kısmı Kâşgarlı’nın tasarrufu değil, XI. asır Türk dilinde mevcut olan sözcük ve kavramlardır. Bu durum kuşkusuz Türklerin ezelden beri benimsedikleri inançlarla İslâmiyet’in aynı doğrultuda olmasının bir sonucudur. Kültürel süreklilik bağlamında değerlendirildiğinde, Türklerin İslâmiyet öncesi dönem inanç biçimlerini ve geleneksel manada birçok uygulamalarını İslâmiyet sonrası dönemde de büyük ölçüde korudukları görülür. DLT ile şu anda bulunamayan *Kitabü Cevahirü’n Nahv Fi Lûgatit-Türk* gibi iki muazzam eseri vücuda getirebilen Kâşgarlı Mahmud’un özdeyişlerinin ve şiirlerinin de bulunması ve bunlardan bazılarının DLT içinde yer almış olması mümkündür. Bu bakımdan eserdeki bazı dörtlüklerin veya özlü sözlerin Kâşgarlı’nın kendisine ait olması kuvvetle muhtemeldir. Kâşgarlı’nın, birçok yerde faziletli insanların azaldığından, vefanın kalmadığından, insanlarda mal hırsının çoğaldığından bahsetmesinde, bir Karahanlı şehzadesi iken Kâşgar’da maruz kaldığı haksızlıkların tesiri olması muhtemeldir.

Sonuç itibarıyla DLT, sadece dil, kültür ve edebiyat tarihçilerimizce değil, tıp biliminden metalürjiye, tekstilden mimarlığa ve kuş bilimine kadar (*Ornithologist*) akla gelebilecek hemen her konuda ele alınıp değerlendirilmesi gereken kıymetli bir eserdir.

Kısaltmalar

DLT: Divanü Lûgati't-Türk

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

Kaynakça

Altıntaş, H. (1981). Tasavvuf, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 413-423. DOI: 10.1501/Ilhfak_0000000622. ISSN: 1301-0522.

Altıntaş, H. (1990). Tasavvuf, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(1), 73-83. DOI: 10.1501/Ilhfak_0000000763. ISSN: 1301-0522.

Aydemir, A. (2014). Divanü lûgati't-türk'e göre insanlar arasındaki ilişkilerde nezaket, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(3), 14-36. Doi Number : 10.7884/teke.344. ISSN: 2147-0146.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Erdoğan, İ. (2012). Bazı felsefî kavramlara ‘Divanü lûgati't-türk'ten karşılık olabilecek terim örnekleri, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 5-30. ISSN: 1304-639X.

- Kâşgarlı Mahmud. (2006). *Divanü lûgati't-türk*, (Çev. Besim Atalay), Cilt I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kürkçüoğlu, K. E. (1953). Tasavvuf'a dair, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(4), 23-41. DOI: 10.1501/Ilhfak_0000001143. ISSN: 1301-0522.
- Oudeh, A. Y. (2011). 'Tasavvuf kavramının ve anlamlarının etimolojik incelenmesi, (Çev. Emine Ersöz), *Suî Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, 77-99. E-ISSN : 2146-1449.
- Öztürk, R. (2011). Kutadgu bilig'de geçen 'bayat' kelimesinin anlamı ve kavram alanı, *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 23-34. ISSN: 1307-7821.
- Yetkin, S. K. (1952). Tasavvuf ve ıstılahları, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(4), 1-12. DOI: 10.1501/Ilhfak_0000000415. ISSN: 1301-0522.
- Yılmaz, N. (2008). 11. Yüzyıl müslüman türk dünyasındaki din anlayışının Divanü lûgati't-türk'teki yansımaları, *Turkish Studies*, 3(4), 1001-1035. Doi Number : 10.7827/TurkishStudies.399. ISSN: 1308-2140.